

В. Т. ЦИБА, д-р філос. наук

(Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, м. Київ)

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ: ФОРМУВАННЯ РИС ХАРАКТЕРУ

Наукові праці МАУП, 2002, вип. 4, с. 23–33

На основі авторської регулятивно-детерміністської концепції теорії особистості і наукових праць з проблем характеру розглянуто природу і формування рис характеру у плані соціалізації особистості. Формування рис характеру розглянуто в комплексі з іншими соціогенними параметрами – соціогенними потребами і соціальними настановами. Під рисою характеру розуміється деяке стійке психічне утворення морально-етичної природи, стійкість якого зумовлена генералізацією мотивів-спонук задоволення близьких за значущістю потреб. Соціалізація особистості охоплює спонтанне формування і цілеспрямоване виховання різноманітних рис характеру.

1. Загальні положення регулятивно-детерміністської теорії особистості

Приступаючи до аналізу сутності характеру, зазначимо деякі ідеї, поняття і положення регулятивно-детерміністської теорії особистості [12].

За методологією системного підходу виділено систему “особистість – штучно-природне і соціальне ціннісне середовище” як підсистему більш загальної системи “людина – штучно-природне і соціальне ціннісне середовище”. Тим самим виділено соціогенну підсистему “особистість” – носія набутих соціогенних властивостей – із загальної системи природжених і набутих у процесі соціалізації властивостей. Набуті соціогенні властивості є смисловими інформаційними утвореннями сфери свідомості особистості – мисленевого “органу” особистості, де відбувається відображення і моделювання штучних, природних і соціальних явищ на основі природжених і набутих параметрів особистості (потреб, соціальних настанов, рис характеру) та програмування реалізації задуманих ціннісних моделей. Фізіологічною основою такого мисленевого “органу” є друга сигнальна система мозку – нейронна мовленева матриця для кодування смислових утворень. Система “особистість – штучно-природне і соціальне ціннісне середовище” є цілісним утворенням внаслідок спряженості її підсистем “особистість” і “ціннісне середовище”. Особистість є

соціогенною підсистемою біо-психо-соціогенної системи людини. Для виявлення і визначення сутності соціогенних параметрів особистості як вихідну аналізуємо не систему “особистість”, а систему “особистість – ціннісне середовище”.

З метою виявлення соціогенних властивостей або параметрів особистості виходимо із системного аналізу ієрархічно структурованих ізоморфних соціальних суб’єктів суспільства, частинним випадком яких є особи чи особистості. За регулятивно-детерміністською теорією особистості встановлено, що інваріантними для них є детермінуючі і регулюючі їх активність властивості або параметри [12]. Структурними функціональними утвореннями сфери свідомості особистості є два параметри: *детермінуючий* – соціогенні (соціофенні) смислові потреби; *регулюючий* – соціальні смислові настанови. Саме у формуванні цих параметрів, а також рис характеру полягає сутність соціалізації особистості.

Зазначимо, що потреба є рушійною силою діяльності щодо її задоволення. Потреби людини як біо-психо-соціальної істоти поділяються на біо-, психо- і соціогенні, причому перші дві є природженими, а остання – набутою в результаті дії соціальних чинників. Особистість через свої набуті детермінуючі та регулюючі соціогенні параметри, а саме соціогенні потреби і соціальні на-

станови, спряжена з матеріальними й інформаційно-ідеальними цінностями середовища. Такі потреби задовольняються предметами матеріальної та інформаційно-ідеальної (духовної) природи. Що стосується останніх, то предмети потреб можуть бути споживчого і творчого характеру, реалізацію яких можна умовно поділити, наприклад, на задоволення потреб від прослуховування пісні (споживання цінності) і від створення пісні (створення цінності). Оскільки незадоволеність потреби проявляється у чуттєвій формі потягу, то задоволеність потреби супроводжується заспокоєнням потягу, а разом з ним — заспокоєнням потреби.

Мотиви розуміємо як вербалізацію потреб біо-, психо- і соціогенної природи у вигляді спонук до активності щодо їх задоволення. Тобто поняття мотиву пов'язується з поясненням причин дій індивіда щодо наміру або процесу задоволення певної потреби. За одним з визначень “мотив соціальний — усвідомлена спонuka до діяльності, що є властивістю особистості, виникаюча при вищій формі відображення потреб (їх усвідомлення)” [4, с. 428]. Зумовлені зовнішніми впливами (стимулами) і соціально-психологічними особливостями, мотиви дозволяють людині орієнтуватись у соціальному середовищі, уникаючи конфліктів і соціальних напружень у процесі задоволення потреб завдяки обґрунтуванню ухвалення рішень про початок, продовження або припинення тієї чи іншої цілеспрямованої діяльності. Ухвалення рішень ґрунтуються на формулюваннях причин того чи іншого плину або повороту діяльності, і ці формулювання становлять зміст мотивів.

Тільки потреби детермінують діяльність щодо їх задоволення і ніякі інші властивості (ні соціальні настанови, ні характер, ні ставлення, ні будь-які інші), та один чи кілька мотивів спонукають особистість до діяльності. Мотив є поясненням активізації особистості щодо задоволення певної потреби, а не її параметром, і є спонукою активності щодо задоволення потреби. Саме *мотиви становлять суб'єктивну сутність рис характеру, які є параметрами особистості*. Цю останню думку розглядаємо як гіпотезу, що підтверджується подальшим теоретичним аналізом.

Соціальна настанова є родовим поняттям відносно всіх видових понять регламентуючого характеру: норми, права, обов'язки, свободи, закони, принципи, правила, зразки, ідеали, традиції, звички тощо. Соціогенні потреби і соціальні настанови є смисловими (тобто базуються на другій сигнальній системі мозку).

Упорядковані за соціальними інституціями в царині політики, економіки, культури, освіти, родини і релігії матеріальні та інформаційно-ідеальні цінності соціального середовища становлять ціннісну структуру суспільства. Під інформаційно-ідеальною цінністю середовища розуміємо смислову цінність у вигляді деякого принципа, норми, ідеї, правила, настанови, повідомлення, сюжету, твору тощо. Якщо ці цінності пов'язані із соціогенними потребами, то будемо називати їх цінностями-благами, а якщо із соціальними настановами, то — цінностями-регламентами. Наприклад, викладач кафедри готує для видання підручник — цінність-благо, дотримуючись комплексу вимог до автора — цінностей-регламентів.

Особистість у процесі соціалізації інтеріоризує смислові цінності, упорядковані у певні ієрархічні структури за соціальними інституціями, тобто смислові цінності класифіковані і стратифіковані. Наголосимо, що при цьому система смислових цінностей суспільства, проектуючись на мотиваційну сферу свідомості особистості (яку можна уявити собі як нейронну матрицю другої сигнальної системи мозку), структурує її відповідно до структур ціннісного середовища (шляхом утворення нейронних умовно-рефлекторних зв'язків). Отже, структура сфери свідомості, складовими якої є функціональні новоутворення як тимчасові ситуативні сплетіння параметрів особистості у вчинку (задоволення разової соціогенної потреби: розучення пісні, відвідання концерту) або пов'язані між собою в більш-менш тривалі програми параметри особистості (задоволення віддаленої соціогенної потреби: здійснення мандрівки по різних країнах, захист дисертації), зумовлена структурою зовнішнього ціннісного середовища.

Загалом властивості людини і особистості передаються комплексами: показників здібностей, типів темпераменту, рис характеру, соціальних настанов та біо-, психо- і соціогенних потреб. Крім здібностей, темпераменту та біо- і психо-генних потреб решта параметрів формується у процесі соціалізації особистості. Серед них — і риси характеру.

2. Загальна модель життєвого простору задоволення потреб суб'єктами

Змоделюємо мислено життєвий простір соціальних суб'єктів (формальних і неформальних організацій та окремих осіб) у вигляді мережі, за допомогою якої вони пов'язані різними параметрами — потребами-цілями і соціальними настановами — між собою та з цінностями штучно-природного і соціального середовища. Соціальні

суб'єкти пов'язані між собою потребами-цілями в мережі, причому окремі люди взаємопов'язані особистими потребами-цілями безпосередньо або в рамках дерев-цілей організацій. Виділимо в цій мережі соціальних суб'єктів мережу, де суб'єктами є тільки люди. У кожному вузлі мережі знаходиться людина як біо-психо-соціальна істота зі своїми потребами, соціальними настановами, здібностями, темпераментом і рисами характеру. Ця мережа постійно калейдоскопічно змінюється, приймаючи форми нових мереж, внаслідок постійної міграції людей зі своїми потребами-цілями між різними соціальними інституціями, які включаються у відповідні контактні групи різних формальних організацій і неформальних груп (сім'я, трудовий колектив, партійний осередок, навчальна група, аматорська група, парафія) з переключенням особистих домінуючих потреб-цілей відповідно до їх колективних потреб-цілей або залишаються з власними потребами-цілями поза організаціями. Так, за бюджетом часу в ранковий час картина життєвого простору зумовлена переважно сімейними стосунками у межах родинної соціальної інституції, яка з початком робочого дня калейдоскопічно змінюється на картину, зумовлену стосунками у трудових колективах на місцях праці у межах економічної соціальної інституції, а також у колективах і поза ними у межах інших соціальних інституцій. Оскільки люди є носіями потреб-цілей, то представимо мережі з людей абстрактними мережами з векторів потреб-цілей кожного з них. Цими векторами позначені партнерські або конкурентні відносини між ними у процесі задоволення їх як ситуативних, так і більш віддалених потреб. При цьому регулюючи функцію у конкретних актах дій індивідів з метою уникнення психічного напруження і конфліктів у їх взаємовідносинах у процесі задоволення потреб виконують засвоєні соціальні настанови.

У кожному акті задоволення своїх потреб різними людьми виникають проблемні ситуації, які потребують відповідного морально-етичного чи правового регулювання. По суті, конкретна людина має задовольнити свою потребу, узгодивши безпосередньо чи опосередковано свої дії з іншими людьми так, щоб не причинити їм незручностей або не завдати шкоди. Але у цьому випадку, дотримуючись регламентуючої дії настанов, ця особа обмежує свою свободу дій, унеможливує найефективніше задоволення власної потреби. Оскільки при цьому треба рахуватись з іншими людьми, ця особа змушена так

оптимізувати свої дії, щоб найефективніше задовольнити власну потребу, не завдавши, за можливості, шкоди своїм інтересам та інтересам (потребам) інших. А це потребує від особи пошуків можливості розширювати межі засвоєних соціальних настанов (норм, прав, правил, обов'язків).

Яку ж роль відіграють риси характеру у таких взаємостосунках людей у процесі задоволення їх потреб? Виходячи з моделі взаємовідносин людей у формі мережі слід вважати, що умовою ефективного функціонування такої мережі є збалансованість локальних взаємодій за законом економії фізичних та інтелектуальних сил з мінімізацією психічного напруження і виключенням можливих конфліктів у кожному конкретному акті задоволення потреб. У разі виникнення суперечностей між індивідами у процесі задоволення потреб регулятивну функцію виконують соціальні настанови у формі конкретних прав і обов'язків, норм і звичаїв взаємодіючих осіб. Але цього недостатньо, зважаючи на те, що частково індивіди задовольняють свої потреби індивідуально, вступаючи у суперечливі стосунки з іншими подібними собі суб'єктами, а частково — як завдання в межах організацій для задоволення їхніх потреб як соціальних суб'єктів. Для успішної реалізації індивідуальних і колективних потреб від кожного учасника вимагається докладання певних фізичних чи інтелектуальних зусиль, що викликає відповідне психічне напруження в їхніх взаємодіях. Особливо це стосується задоволення потреб індивідів у формі завдань в межах колективної потреби-цілі організації, що вимагає організованості, дисципліни, наполегливості, волі виконавців часто всупереч своїм бажанням (потребам). Виникає психічне напруження між учасниками реалізації дерева потреб-цілей організації. У будь-якому разі потрібні ще суб'єктивні чинники "притирання" психічних систем учасників взаємодій. Такими чинниками є риси характеру особистості. Сформована стійка риса характеру є абстрактною суб'єктивною регулятивною властивістю особистості, яка допомагає їй урівноважувати свою психічну систему з подібними психічними системами інших осіб, упереджуючи можливе психічне напруження з намаганням зберегти домінуючу позицію і можливість локальної самореалізації у процесі розв'язання суперечностей у зв'язку із перехрещенням шляхів задоволення подібних потреб-цілей інших осіб. Риса характеру сприяють вгамуванню, заспокоєнню емоційних збуджень, переживань учасників взаємодій у процесі задоволення потреб кожним з них.

3. Відношення темпераменту і характеру людини

Незважаючи на давню історію вивчення сутності характеру і на численну наукову літературу, присвячену цьому питанню, вирішення його й дотепер залишається дискусійним. Розбіжності стосуються природи рис характеру: чи природжені вони чи набуті в результаті виховання або якою мірою формування рис характеру базується на природжених задатках і що вони собою являють. Звідси безпосередньо впливає питання зв'язку характеру з темпераментом.

Щодо наявності зв'язку характеру з темпераментом у науковців розбіжностей немає. Але погляди на природу характеру різні. Більшість науковців дотримуються думки про те, що характер являє собою набуту соціальну властивість з фізіологічним підґрунтям. Поширеним є визначення: "Характер (від грецьк. *charakter* – відбиток, чеканка, риса) – складна психічна властивість, яка утворює одну з підструктур особистості і є "сплавом" конституційно заданих властивостей людської психіки з виховуючим впливом середовища" [9, с.143]. У цьому визначенні характеру все ж додаткового тлумачення потребує механізм відношення вроджених і набутих властивостей, виражених поняттям "сплав".

Аналіз поведінки людей при задоволенні своїх потреб свідчить про те, що вроджені і набуті властивості істотно незалежні. За висловом В. Крутецького: "Фізіологічна основа характеру – сплав рис типу нервової системи і складних стійких систем тимчасових зв'язків, вироблених у результаті індивідуального життєвого досвіду, виховання. У цьому сплаві системи тимчасових зв'язків відіграють важливішу роль, ніж тип нервової системи, оскільки тип не визначає ні характеру в цілому, ані окремих його рис. На базі будь-якого типу нервової системи можна сформулювати всі суспільно цінні якості особистості. Вплив же типу проявляється у тому, що формування вказаних систем зв'язків відбувається по-різному у представників різних типів нервової системи, і проявляються ці системи зв'язків по-різному, залежно від типу (наприклад, рішучість буде виражена по-різному у нестриманого і спокійного типів)" [3, с.198].

Відзначимо, що типи темпераментів є наслідком комбінації певних природжених властивостей нервової системи, таких, наприклад, як сила, швидкість, лабільність нервових реакцій, що проявляються психічно в різних ступенях емоційної збуджуваності, вразливості, переживання тощо. Такі психічні прояви нервової системи час-

то пов'язуються з рисами характеру людини. Так, відомі типології людей А. Личко і К. Леонгарда за акцентуаціями характеру, що включають шизоїдний, епілептоїдний, істероїдний, циклоїдний та інші типи, мають генетично-спадкове походження і не піддаються виховним впливам. Водночас характер людини виховується, формується у процесі соціалізації і має морально-етичну природу. Оскільки зовні властивості темпераменту і характеру проявляються у "сплаві", то спостерігати їх у більш-менш виокремленому вигляді важко і неможливо, а спроби розведення їх статистичними методами, зокрема методом факторного аналізу, без попереднього підбору емпіричних характеристик за фізіологічною і соціальною природою призводять до "сплавових" факторів. Тому ми поділяємо застереження Ю. Гіпенрейтер [2, с. 266] про те, що існуюче застосування факторних досліджень особистості, коли у перелік конкретно вимірюваних властивостей включені також особливості нервової системи, такі як темп, ритм, імпульсивність, вразливість, і більш "змістовні" властивості характеру властивості, такі як ініціативність, стійкість, відповідальність, толерантність, кооперативність, призводить до "змішування темпераменту з характером". Тип нервової системи залежно від своєї пластичності чи імпульсивності, інерційності чи чутливості тощо позначається на формі, але не на змісті рис характеру. "Темперамент впливає на форму прояву характеру, своєрідно забарвлюючи ті чи інші його риси. Так, наполегливість у холерика виражається у кипучій діяльності, у флегматика – у спокійній діловитості. Те ж стосується і працелюбства: холерик працює енергійно, пристрасно, флегматик – методично, не поспішаючи" [3, с. 198].

Отже, слід погодитися з розумінням І. Павловим темперамента як генотипу і характеру як фенотипу. Природно говорити про різні типи нервової системи у певного виду тварин, але напевно чи можна виявити у них різні риси характеру, так само як не можна говорити про їхню мораль. Якщо тип нервової системи організму людини є властивістю природженою, то риса характеру особистості є властивістю, набутою в результаті соціалізації.

Водночас з типом нервової системи людина, як і тварина, успадковує першу сигнальну систему мозку. Зазначимо, що регулятивну функцію людини у ціннісному середовищі на основі сигналів, що надходять до органів чуттів безпосередньо – сигналів кольору, звуку, запаху тощо,

виконує перша сигнальна система, а представлених у знаковій системі мови — друга сигнальна система мозку. Перша відображає спадкові особливості людини, а друга — набуті у процесі соціалізації. При певному переважанні першої сигнальної системи мозку формується художній тип особистості, а при переважанні другої сигнальної системи — мисленнєвий. Діяльність сфери свідомості особистості базується на спільній дії цих сигнальних систем, і спільна дія їх зумовлює художньо-мисленнєвий тип особистості.

Людина відрізняється від тварини наявністю другої сигнальної системи мозку, яка є складовою мотиваційної сфери свідомості особистості і на базі якої формуються всі її соціогенні параметри: соціогенні потреби, соціальні настанови і риси характеру. “Слід підкреслити, що оскільки друга сигнальна система є, — відмічав І. Павлов, — вищим регулятором поведінки людини, вказані системи зв'язків формуються під дією не тільки безпосередніх сигналів, а й під дією друго-сигнальних, тобто словесних, подразників (вказівок, вимог інших людей і своєрідних “само-наказів”)” [3, с. 198].

Згідно із вченням І. Павлова, звична поведінка людини — це система міцно закріплених реакцій як відповідь людини на багаторазово повторювані впливи оточуючого соціального середовища. Ці реакції зумовлені мотивами задоволення потреб певної особи під час взаємодії з суб'єктами з їхніми мотивами задоволення подібних потреб.

4. Необхідна і достатня умови формування рис характеру

Соціальна настанова як регулюючий діяльність чинник щодо задоволення потреб за своїм змістом відображає певний регламент, по суті, зразок, принцип, взірець, ціннісний орієнтир, моральна норма (правова норма розглядається як конституційована моральна норма) тощо, тобто соціальна настанова є родовим поняттям відносно останніх як видових. Класифіковані за соціальними інституціями й стратифіковані за статусом безліч конкретних соціальних настанов, наприклад, у формі прав і обов'язків працівника установи або підприємства, члена громадської або політичної організації, аматорської студії тощо, можуть бути ще узагальнені в родові поняття вищого порядку — в універсальні абстрактні соціальні (моральні) настанови.

Моральна природа рис характеру вказує на спорідненість їх сутності зі змістовими соціальними настановами. Останні є інтеріоризацією зовнішніх соціальних настанов і проявляються

у конкретних випадках задоволення відповідних потреб. Кожна соціальна настанова особистості є спряженою із зовнішньою соціальною настановою, оскільки є її відображенням. Зовнішні соціальні настанови ранжовані від настанов регуляції стосунків буденного життя до настанов-регуляторів суспільних відносин, зумовлених провідною національною ідеологією держави. Світоглядні та універсальні моральні норми є результатом генералізації безлічі соціальних настанов. По суті, це об'єктивні принципи регуляції діяльності щодо задоволення потреб, які під дією мотивів діяльності набувають суб'єктивного характеру, стають рисами характеру. На світоглядний і моральний аспекти рис характеру звертав увагу Л. Рубінштейн: “Оскільки той чи інший світогляд, переходячи у переконання людини, в його моральні уявлення та ідеали, регулює його поведінку, він, відбиваючись у свідомості людини і реалізуючись в її поведінці, бере істотну участь у формуванні її характеру... Систематично спонукаючи людину поступати певним чином, світогляд, мораль ніби осідають і закріплюються в її характері у вигляді звичок — звичних способів моральної поведінки” [6, с. 624].

Оскільки властивості характеру полярні, про що йтиметься далі, то у конкретної людини вони можуть відповідати ідеологічним моральним принципам суспільства або суперечити їм. “Так, деякі риси характеру можуть бути сумісні з певними моральними принципами й переконаннями, інколи навіть обов'язково супроводять їх, — зазначає Н. Лейтес. — В інших випадках вони можуть не відповідати панівним у цьому соціальному середовищі поглядам, правам і принципам” [5, с. 422]. Тут ідеться про спорідненість рис характеру з моральними принципами, причому з моральними принципами суспільства, в якому формується особистість.

Логічно припустити, що узагальнені соціальні настанови як абстрактні правила взаємовідносин людей систематизовані у деякому зведеному універсальному соціальному (моральному) кодексі, складеному на основі документів про права людини, розділів конституцій країн про права, свободи й обов'язки громадян, заповідей Біблії, різних правил поведіння та неписаних правил у формі звичаїв і традицій тощо. По суті, моральні норми, відображені у такому універсальному кодексі, є переліком генералізованих конкретних об'єктивних зовнішніх формальних і неформальних соціальних (моральних) настанов. Такий моральний кодекс загалом регулює

життєдіяльність людей без ураження прав і свобод один одного. Гіпотетично людина, яка у процесі соціалізації інтеріоризувала весь комплекс універсальних моральних норм (генералізованих соціальних настанов), є ідеальною.

Але чи можна назвати інтеріоризовані генералізовані соціальні (моральні) настанови рисами характеру? Таке розуміння рис характеру зустрічається в науковій літературі. Наприклад, в одному з польських підручників читаємо: “Протягом життя людини формується система соціальних настанов (*postaw*)... Є серед них соціальні настанови одиничних вчинків, є також соціальні настанови ширші, які визначають загальні засади поведінки. Ті загальні соціальні настанови зумовлюють ставлення людини до інших людей, до праці, до самого себе. Пов’язані в компактну цілість, вони утворюють комплекс соціальних настанов, окреслений часто як характер” [13, с. 196].

Для визначення сутності рис характеру мають бути наведені необхідні і достатні умови. Справді, риси характеру мають моральну природу. Думку про те, що риси характеру мають морально-етичне підґрунтя, поділяють багато психологів. Так, Л. Х’елл і Д. Зіглер, аналізуючи концепцію характеру К. Олпорта, зазначають: “Слово “характер” традиційно викликає асоціацію з деяким моральним стандартом чи системою цінностей, відповідно до яких оцінюються вчинки особистості. Наприклад, коли ми чуємо, що у когось “хороший характер”, то в даному випадку йдеться про те, що особистісні якості цієї особи соціально і/чи етично бажані. Таким чином, характер й насправді є поняттям етичним” [10, с. 274]. Звідси виходить, що морально-етичне підґрунтя є ядром, основою будь-якої риси характеру.

Отже, в основі риси характеру міститься певна морально-етична норма, і це є необхідною умовою її визначення. Але для повного визначення риси характеру цієї умови недостатньо.

Справді, при дотриманні необхідних соціальних настанов (моральних норм) ця особа спроможна задовольнити деяку свою мотивовану потребу за відсутності помітного чинення перешкод з боку інших осіб, що спираються на ці ж норми при задоволенні подібних власних потреб, керуючись власними мотивами. У протилежному разі для ефективної реалізації своєї потреби ця особа має подолати перешкоди, мотивуючи свої дії інколи на свою користь, інколи на користь іншої сторони, проявляючи характер. Так, у прикладі побутового типу відповідно до моральної норми молоді люди мають поступатися місцем у транс-

порті літнім жінкам. Реально юнак може поступитися місцем, не задовольнивши своєї психогенної потреби у комфортніших умовах поїздки, задовольнившись вдячністю з боку якоїсь літньої пасажирки. При цьому мотиви його вчинку можуть бути такими: 1) “жінкам незалежно від віку внаслідок їх особливого положення у суспільстві як “слабої статі” я завжди поступаюся місцем”; 2) “я більше отримую задоволення, поступившись жінці місцем, ніж від задоволення своєї психогенної потреби в деякій комфортності”; 3) “якщо б у моєму квитку був вказаний номер місця для сидіння в автобусі, то все одно я поступився б місцем жінці”. У цих випадках формуються такі риси, як альтруїзм, благородство, сердечність, цнотливість тощо. Якщо юнак не поступився місцем жінці, то мотиви виправдання свого вчинку можуть бути такими: 1) “місця у міському транспорті не нумеровані, тобто ні за ким не закріплені, що дає мені однакове з усіма право зайняти місце”; 2) “я їду стомлений з роботи додому і потребую відпочинку”; 3) “я почуваю себе нездоровим після бенкету з друзями”. Генералізація мотивів у подібних вчинках закріплюється у людини як риса характеру: егоїзм, безсердечність, черствість тощо.

На цьому прикладі бачимо, що риса характеру є конкретним значенням за інтенсивністю на шкалі полярної властивості характеру, в центрі якої знаходиться деяка моральна норма:

альтруїзм — норма моралі про надання допомоги слабшим — егоїзм.

Можна назвати інші пари крайніх виявлень видових властивостей характеру відносно родових властивостей “альтруїзм — егоїзм”, “добро — зло”, “вольовитість — безвольність”, “чесність — нечесність”, “моральність — аморальність” тощо.

Інтеріоризуючи ту чи іншу моральну норму, людина приміряє її до значущості власних мотивів, які забезпечують ефективну реалізацію своїх потреб. Узгоджуючи норми морального кодексу з мотивами задоволення своїх потреб, особистість суб’єктивно пристосовує їх до свого розуміння, в результаті чого домінуючий мотив видозмінює певну моральну (соціальну) настанову, започатковуючи рису характеру. У результаті генералізації подібних за значущістю мотивів задоволення потреб в ситуаціях з певним морально-етичним підґрунтям викристалізовується і закріплюється у психіці людини відповідна риса характеру. Якби всі люди однаково інтеріоризували зовнішні моральні настанови без суб’єктивного заломлення під впливом гами мотивів, то у всіх людей був би однаковий характер у вигляді

комплексу універсальних моральних настанов (норм, ідеалів, стандартів). Різноманітність характеристик зумовлена саме різноманітністю суб'єктивних мотивів задоволення безлічі потреб. Отже, суб'єктивне заломлення соціальних настанов (моральних норм) людиною в позитивний чи негативний бік у результаті генералізації мотивів задоволення своїх потреб становить сутність рис характеру. Якщо необхідною умовою формування риси характеру було моральне підґрунтя, то достатньою умовою є генералізація мотивів задоволення особою своїх потреб.

Близьке розуміння сутності і генези рис характеру, без врахування необхідної, а лише достатньої умови, знаходимо у Л. Рубінштейна [6; 7]. "Спонука, мотив — це властивість характеру в її генезі. Для того щоб мотив (спонука) став особистісною властивістю, закріпленою за особистістю, "стереотипізованим" в ній, він має генералізуватись відносно ситуації, в якій він спочатку з'явився, поширившись на всі ситуації, однорідні з першою, в істотних відносно особистості рисах. Властивість характеру — це, врешті-решт, і є тенденцією, спонукою, мотивом, що закономірно з'являється у цієї людини за однорідних умов... Витоки характеру людини і ключ до його формування — у спонукках і мотивах її діяльності. Ситуаційно зумовлений мотив або спонука до того чи іншого вчинку — це і є особистісною рисою характеру в її генезі" [7, с. 237].

Регулюючим параметром при задоволенні потреби є соціальна (моральна) настанова-регламент, яка передбачає ставлення конкретної особи до інших осіб з їхніми потребами. Дотримання моральної норми у процесі задоволення своєї потреби обов'язкове для особи з будь-яким характером (як і з будь-яким темпераментом). Це є необхідною моральною умовою вчинку, яка регулює взаємовідносини причетних до нього осіб, але недостатня — потрібна ще мотивація цією особою свого вчинку, яка б суб'єктивно обґрунтовувала пріоритетність задоволення нею своєї потреби порівняно з реалізацією потреб-цілей інших осіб. Наприклад, особистість реалізує біогенну потребу у питній воді за умов її дефіциту в оточенні інших осіб з цією ж потребою або задовольняє соціогенну потребу у виданні свого твору за умов критики опонентів чи конкурсу з іншими особами, ґрунтуючись на моральній нормі поведінки в такій ситуації, проявляє наполегливість, твердість, егоїзм, або навпаки, — поступливість, м'якість, альтруїзм.

Отже, *риса характеру особистості — це відносно стійка її властивість, сформована су-*

б'єктивною генералізацією споріднених мотивів-спонук задоволення низки приблизно рівнозначних потреб навколо стресневої соціальної (моральної) настанови в подібних ситуаціях впливів мотивів задоволення потреб інших суб'єктів, і яка проявляється як суб'єктивне ставлення, емоційно забарвлене залежно від темпераменту, до предмета потреби, до себе або до іншої особи.

Певні риси характеру такої особи проявляються у суперечливих ситуаціях унаслідок зіткнення потреб-цілей різних суб'єктів і є результатом прийняття нею мотивованого рішення щодо реалізації, задоволення своєї потреби залежно від її значущості з максимальним ефектом, мінімізувавши можливий перешкоджаючий вплив свого рішення на процес задоволення потреб інших суб'єктів.

Характер особистості у принципі являє собою комплекс рис характеру, суб'єктивно забарвлений у кожної людини переважаючою мотивацією дій щодо задоволення своїх потреб. Характер є інтегрованим поняттям, як і особистість, але остання включає також інші соціогенні параметри: крім рис характеру ще соціогенні потреби і соціальні настанови.

Однаковий склад характеру зумовлений однакою для всіх складом універсального соціального (морального) кодексу, який включав би комплекс можливих генералізованих соціальних настанов, а полярність і відмінність рис характеру за інтенсивністю — суб'єктивним способом їх інтеріоризації залежно від типу генералізованих мотивів задоволення потреб людини у взаємовідносинах з іншими суб'єктами.

Хоча було сказано про рису характеру як стійку властивість особистості, все ж у різних ситуаціях вона може проявлятися по-різному. Лінія поведінки різних осіб, детермінована однаковою потребою-ціллю і регульована однією і тією ж соціальною настановою-регламентом, вирізнятиметься залежно від значущості мотивів цієї потреби, закладених у певних рисах характеру. Ми поділяємо думку Л. Рубінштейна про те, що одна й та сама риса характеру залежно від життєвої значущості певної потреби-цілі та її мотивації проявляється у цієї особи по-різному: "Деяка людина виявляється в буденних життєвих ситуаціях як така, що має сильний характер; вона проявляє твердість і наполегливість в усьому, що стосується побутових справ і питань; але та сама людина виявляє зразу ж повну невизначеність, безхребетність, коли справа торкнеться питань іншого — принципового плану. Інший, який здається спочатку безхарактерним

унаслідок своєї податливості в питаннях буденного життя, для неї незначущих, поки вони не торкаються істотних для нього сфер, раптом розкривається як сильний характер — твердий, непохитний, коли перед ним постають істотні, значущі для нього питання, цілі. І одна, й інша особа мають формально ніби однаково сильні характери — у розумінні визначеності, твердості, непохитності, кожна — у своїй сфері відносин, але у однієї з них характер, по суті, дріб'язковий, а у іншої — більш-менш визначний” [6, с. 621].

Виходячи з визначення рис характеру як результату формування універсальних моральних норм (настанов), які становлять їх базові принципи, в умовах дії генералізованих мотивів задоволення потреб можна стверджувати, що типологія рис характеру має складну структуру, а саме вона класифікована за типами моральних норм і стратифікована за інтенсивністю генералізації мотивів.

Існує кілька класифікацій універсальних моральних норм (універсальних соціальних настанов) за різними основами, наприклад за соціальними інституціями. Це означає, що риси характеру теж можна класифікувати за цією ж основою, тобто у однієї і тієї ж особи під дією різних мотивів задоволення відповідних потреб у різних соціальних інституціях на базі однієї і тієї ж моральної норми можуть сформуватись полярно різні риси характеру. Наприклад, на базі моральної норми бути ввічливим у стосунках з людьми у процесі задоволення потреб одна й та сама особа може бути грубою на роботі і цнотливою вдома або в колі друзів.

За іншою основою моральні норми, а водночас і риси характеру поділяють на такі, що виражають ставлення до справ і предметів потреб (бережливість — марнотратство, працелюбство — лінощі, акуратність — недбалість), до інших людей (колективізм — індивідуалізм, альтруїзм — егоїзм, чемність — грубість) і до самого себе (скромність — хвалькуватість, самокритичність — зарозумілість, самоповага — самоприниження).

За іншим варіантом класифікації виділяють в окремий блок вольові властивості з полярних рис характеру (цілеспрямованість — безцільність, наполегливість — в'ялість, самостійність — залежність, рішучість — нерішучість, витримка — нестриманість, мужність — боязливість, дисциплінованість — недисциплінованість).

5. Відношення соціальної настанови, риси характеру і ставлення

Окремого пояснення потребує відношення понять “соціальна настанова” і “ставлення”, ос-

ільки соціальна настанова є параметром особистості, а ставлення — ні, і водночас вони виконують регулюючу функцію у процесі задоволення потреб з впливом на них рис характеру.

Існують розбіжності у тлумаченні поняття “соціальна настанова”. Більшість науковців виділяють у особистості регулюючий параметр, який має регламентуючу функцію в міжособистісних стосунках суб'єктів у процесі задоволення їх потреб. Відомі психологи У. Томас і Ф. Знанецький ввели у вжиток наділене такою функцією поняття “ставлення” (“атитюд”). Унаслідок відсутності у російській мові адекватного відповідника термін “атитюд” перекладено терміном “социальная установка” з двох можливих варіантів “установка” і “отношение”.

Зіставляючи цей термін з існуючим у вжитку “установка” (за Д. Узнадзе), деякі вітчизняні автори роблять акцент не стільки на регулюючій функції цього нормативно-смыслового параметра, скільки на готовності особистості до розпочатку дії щодо задоволення потреби в підходящих умовах. Зауважимо, що за регулятивно-детерміністською теорією виникнення готовності особистості до розпочатку дії зумовлене домінантною потребою, або домінантою Ухтомського, тобто переключенням людини з однієї потреби на іншу і актуалізацією останньої як домінантної, що можна трактувати як виникнення психічної установки до її задоволення. Зважимо в цьому сенсі також на думку П. Симонова, що “практична домінанта як вектор, що визначає поведінку, близька до поняття установки Д. Н. Узнадзе” [8, с. 143].

Фактично незалежно від появи в науковій літературі терміну “атитюд” у працях А. Лазурського, В. М'ясищева, Б. Ананьєва та інших дослідників при описанні подібної характеристики особистості використовується термін “відношення”. Ці автори розглядають окрему рису характеру як генералізацію подібних відношень або до себе, або до інших людей, або до предметів оточення. “Структурною інтеграцією відношень є саме характер особистості”, — зауважує Б. Ананьєв і підсумовує: “Особистість у цьому розумінні є суб'єкт відношень” [1, с. 143]. Оскільки поняття “відношення” має морально-етичну основу і виконує регулюючу функцію у процесі задоволення мотивованих потреб суб'єкта, то, на нашу думку, воно близьке, але не тотожне поняттю “ставлення” (“атитюд”). Річ у тім, що у цих авторів нічого не говориться про роль мотивів-спонук у формуванні рис характеру, але їх розуміння поняття “відношення” не виключає наявності в них

і мотивів-спонук до діяльності щодо задоволення тієї чи іншої потреби.

В україномовній вжиток з російськомовної наукової літератури термін “атитюд” перекладено як “соціальна настанова” поряд з перекладом з англійської “ставлення”. Хоча ці два терміни — “ставлення” і “соціальна настанова” — є прямий і опосередкований через російську мову переклад англійського терміну “атитюд” і, здавалося б, є синонімами, ми відповідні поняття розводимо, керуючись положенням теорії кваліметрії про зв’язок опосередковано вимірюваних — інтенсивних, і безпосередньо вимірюваних — екстенсивних властивостей явищ і речей [11]. Згідно з теорією кваліметрії екстенсивні властивості є явними і вимірюються за допомогою еталонних мір; інтенсивні властивості неяви і вимірюються опосередковано через екстенсивні властивості. Отже, виявлення неявних або латентних властивостей можливе лише через спостереження явних властивостей. Це стосується і соціогенних параметрів особистості.

Поняття “соціальна настанова” тут розглядається як інтеріоризований смисловий регулюючий діяльність щодо задоволення домінуючої потреби параметр особистості, а не як психічний стан готовності до розпочатку дії, позначений терміном “установка”. За визначенням регулятивно-детерміністської теорії “соціальна настанова або внутрішня смислова соціальна настанова є інтеріоризована, формальна чи неформальна, зовнішня соціальна настанова, яка стала її внутрішнім особистісним моральним (і правовим) принципом регуляції ставлень до самої себе, до інших осіб і соціальних суб’єктів (громад, організацій, держав) у процесі задоволення своїх матеріальних та ідеальних (духовних) потреб” [12, с. 73]. А поняття “ставлення” (x) виражає реалізацію соціальної настанови (ξ) в реальній ситуації як ступінь переконання у справедливості регламентуючої норми, принципу, правила, що становить зміст цієї соціальної настанови. Ця залежність стосовно задоволення потреби w передається функцією $\xi = f(w, x)$, де w — параметр особистості, а x — змінна величина. Наприклад, за відомою методикою шкалограмного аналізу Гутмана ступінь інтенсивності соціальної настанови ξ_i (інтенсивної величини) визначається із прямо пропорційної залежності $\xi_i = k(w) x_i$ шляхом підрахунку кількості відповідей “Так” x_i на низку дихотомічних питань (екстенсивного показника), що розкривають зміст соціальної настанови (подібно температуру як інтенсивну величину визначають вимірюванням подовження ртутного

стовпчика термометра — екстенсивної величини) [11, с. 106].

Отже, соціальна настанова як параметр мотиваційної сфери свідомості є латентною властивістю особистості, а ставлення є її проявом у вербальній формі чи у формі вчинку або низки вчинків. Додамо, що за наведеним нами визначенням [12, с. 67] соціальна настанова є смисловою і як морально-етичний параметр відображає деяку формальну чи неформальну норму взаємовідносин суб’єктів у процесі задоволення їх матеріальних та ідеальних потреб.

Залежність соціальних настанов і ставлень $\xi = f(w, x)$ є універсальною для всіх осіб, якби вони мали однакові риси характеру t_i , що проявляються у процесі задоволення потреби w . Але реально люди вирізняються саме рисами характеру, тому в наведеній залежності соціальної настанови ξ і ставлення x в ситуації задоволення потреби w треба врахувати ще комплекс рис характеру $t_i(x)$ конкретної особи, які, у свою чергу, проявляються у показнику ставлення x : $\xi = f[w, t_i(x), x]$. Отже, вимірюваний показник ставлення x вказує не просто ступінь переконання цієї особи в необхідності дотримуватись соціальної (моральної) настанови ξ у процесі задоволення певної потреби w , але ступінь переконання в цій настанові з урахуванням деяких рис характеру $t_i(x)$ цієї особи. Таким чином, при задоволенні подібних потреб люди у взаємодії між собою керуються однаковими правилами, моральними нормами (соціальними настановами), але їхня поведінка різниться залежно від особливостей характеру, тип якого зумовлений генералізацією мотивів попереднього досвіду задоволення різних за значущістю своїх потреб.

6. Формування характеру у процесі соціалізації

Проблема формування характеру є складовою формування особистості, тобто формування комплексу притаманних їй властивостей. Цей комплекс містить властивості соціогенної природи: соціогенні потреби, соціальні настанови і риси характеру. Завдання виховання полягає саме у формуванні цього комплексу властивостей, згармонізованих з комплексом природжених властивостей — темпераменту, здібностей та біо- і психогенних потреб. Всі ці властивості ув’язуються в полімотиваційні програми життєдіяльності людини або в ситуаційні сполучення з метою задоволення матеріальних і духовних потреб.

Риси характеру формуються спонтанно в ситуаціях задоволення потреб у стосунках з інши-

ми суб'єктами і цілеспрямовано шляхом штучного реального або гіпотетичного створення подібних ситуацій, в яких, орієнтуючись на певні моральні принципи, людина має мотивувати свої рішення. Це положення важливе для виховання характеру.

Виховання характеру базується на розумінні його сутності та механізмів формування. За наведеним вище тлумаченням риси характеру ґрунтуються на моральних принципах і завдяки генералізації мотивів утворюють стійкі психічні утворення. Для педагогічної практики особливо важливим і актуальним є розуміння механізмів формування характеру, на що наголошував Л. Рубінштейн: "Дослідження характеру і його формування, до цього часу мало просунуте, мало б зосередитися насамперед на цій проблемі — проблемі переходу ситуаційно, збігом обставин породжених мотивів (спонук) у стійкі особистісні спонуки. Цим у педагогічному плані визначається і основна лінія виховної роботи щодо формування характеру. Вихідне тут — відбір і прищеплення належних мотивів шляхом їх генералізації і стереотипізації, переходу у звички" [6, с. 633].

Незважаючи на наближення рис характеру до звичок, все ж проявлення їх може істотно вирізнятися залежно від життєвої значущості цієї потреби, тобто від мотивації її суб'єктом (так, поступлива особа щодо місця в автобусі, нехтуючи психогенною потребою у комфортності поїздки, проявляє непоступливість щодо місця роботи на біржі праці, пов'язаною з життєвою потребою у самозбереженні, у забезпеченні свого існування). Виходячи з того що мотиви є вербалізацією потреб, тобто вербальною спонукою чи обґрунтуванням рішення до розпочатку спрямованих на їх задоволення дій, можна стверджувати, що риси характеру мають смислову основу. Риси характеру є генералізацією смислів, що містяться в моральних нормах і мотивах. А це означає, що формування рис характеру можливе шляхом виховання і самовиховання на рівні інтеріоризації смислових соціальних (моральних) настанов і вербальних спонук (мотивів).

Звернемо увагу на те, що Л. Рубінштейн підкреслював першорядне значення свідомості у формуванні характеру, відхиливши теорії про вродженість рис характеру або про набуття їх у ранньому дитинстві: "У процесі розвитку характеру роки раннього дитинства відіграють істотну роль... Однак в корені помилкова точка зору тих психологів, котрі (як З. Фрейд і А. Адлер)

вважають, що в ранньому дитинстві характер дитини ніби остаточно фіксується. Це помилкова точка зору на розвиток характеру, яка, не стверджуючи його природженості, практично приходить до такого ж майже обмежених можливостей чинення дії на формування характеру, як і теорія природженості характеру. Вона пов'язана в корені неправильним розумінням ролі свідомості у формуванні характеру. Визнання ролі свідомості, моментів ідейного порядку і ролі світогляду у формуванні характеру з необхідністю призводить в генетичному плані до визнання ролі не тільки молодших, а й старших вікових проміжків як періоду свідомої організованої роботи над характером" [6, с. 631].

Риси характеру, як і інші соціогенні властивості, є латентними утвореннями системи вищих психічних функцій людини, і проявляються вони у вербальних і невербальних формах поведінки. І навпаки, виховання латентних соціогенних властивостей відбувається вербальними і невербальними методами, тобто шляхом мовленнєвого і вчинкового впливів. Риси характеру зароджуються з первинних спонук задоволення потреб у ранньому дитинстві. "Кожен дійовий мотив поведінки, який набуває стійкості, — це в потенції майбутня риса характеру в її генезі..., — писав Л. Рубінштейн. — Шлях до формування характеру лежить тому через формування належних мотивів поведінки і організацію направлених на їх закріплення вчинків" [6, с. 622]. Ця заключна фраза служить провідною ідеєю для педагогіки у справі організації виховання окремих рис і характеру загалом дітей і молоді. Це є одним з важливих компонентів соціалізації особистості.

Література

1. *Ананьев Б. Г.* Некоторые черты психологической структуры личности // Психология личности: Тексты. — М., 1982.
2. *Гиппенрейтер Ю. Б.* Введение в общую психологию. — М., 1999.
3. *Крутецкий В. А.* Психология. — М., 1986.
4. *Мотив социальный* // Энцикл. социол. словарь / Под ред. Г. В. Осипова. — М., 1995.
5. *Общая психология* / Под ред. А. В. Петровского. — М., 1986.
6. *Рубинштейн Л. С.* Основы общей психологии. — СПб., 2000.

7. Рубинштейн Л. С. Теоретические вопросы психологии и проблема личности // Психология личности. Т. 2. Хрестоматия. — Самара, 1999.
8. Симонов П. В., Ершов П. М. Темперамент. Характер. Личность. — М., 1984.
9. Характер // Психология личности: Слов.-справ. / Под ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. — К., 2001.
10. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. — СПб., 1997.
11. Циба В. Т. Основи теорії кваліметрії. — К., 1997.
12. Циба В. Т. Соціологія особистості: системний підхід — К., 2000.
13. Przetacznikowa M., Makiello-Jarza G. Psychologia ogolna. — Warszawa, 1975.